

О‘ZBEK TILIDAGI FRAZEOLOGIZMLAR: KELIB CHIQISHI, TURLARI
VA SEMANTIK TAHLILIAndijon davlat universiteti filologiya
fakulteti 1-kurs talabasi Asronbekova Rayyona

Annotasiya:

Ushbu ilmiy maqolada o‘zbek tilidagi frazeologizmlar tilning milliy ruhini, xalqning madaniy qadriyatlari va tarixiy tajribasini aks ettiruvchi muhim til birliklari sifatida o‘rganilgan. Tadqiqotda frazeologizmlarning kelib chiqish manbalari — folklor, tarixiy voqealar, diniy manbalar va qadimiy turkiy qatlamlar — tahlil qilinib, ularning semantik xususiyatlari, turkumlanishi va nutqdagi funksional vazifalari yoritilgan. Maqolada frazeologik birliklar metafora, metonimiya va sinekdoxa asosida shakllanishi, nutqni obrazli va emotsional ifodalashdagi roli ko‘rsatib berilgan. Tadqiqot natijalari o‘zbek frazeologiyasining boy leksik qatlam ekanini isbotlab, lingvistik va etnolingvistik jihatdan muhim ekanligini ta’kidlaydi.

Kalit so‘zlar: frazeologiya, frazeologizm, kelib chiqish manbalari, semantika, frazeologik birikmala, frazeologik birliklar, stilistik vosita, nutqdagi vazifa, o‘zbek tili, etnolingvistika.

Annotation:

This scientific-research article examines Uzbek phraseological units as significant language elements reflecting the national spirit, cultural values, and historical experience of the Uzbek people. The study analyzes the sources of phraseological units — folklore, historical events, religious texts, and ancient Turkic layers — along with their semantic features, classifications, and functional roles in speech. The article also highlights how phraseological units are formed through metaphor, metonymy, and synecdoche, and their role in making speech expressive and emotionally vivid. The research results demonstrate that Uzbek phraseology is a rich lexical layer, important from both linguistic and ethnolinguistic perspectives.

Keywords: phraseology, phraseological unit, sources of origin, semantics, phraseological expressions, lexical units, stylistic device, role in speech, Uzbek language, ethnolinguistics

Tilning leksik-semantik tizimi tarkibida frazeologizmlar alohida o'rin egallaydi. Frazeologik birliklar xalqning asrlar davomida shakllangan hayot tajribasi, madaniy merosi, diniy qarashlari, dunyoqarashi, mentaliteti va urf-odatlarini o'zida mujassam etadi. Ular nutqning ta'sirchanligini oshiradi, ifodani obrazli qiladi, fikrning chuqur hamda estetik tushunarli bo'lishiga xizmat qiladi. Ayniqsa o'zbek tili frazeologiyasida xalq ruhiyati, tarixiy voqealar, qadriyatlar va folklor unsurlarining chuqur izlari ko'zga tashlanadi.

Bugungi kunda o'zbek tilshunosligida frazeologizmlarning kelib chiqishi, tarkibi, semantik xususiyatlari, funksional-uslubiy vazifasi, tasnifi, lug'atshunoslikdagi berilishi, tarjimai kabi masalalar ilmiy tadqiqot obyektiga aylangan. Ushbu maqolada o'zbek tilidagi frazeologizmlarning kelib chiqish manbalari, ularning turlari va semantik tahlili ilmiy jihatdan yoritiladi.

Adabiyotlardagi sharhlar:

Frazeologiya sohasi bo'yicha bir necha mahalliy va xorijiy olimlar ilmiy izlanishlar olib borgan. O'zbek tilshunosligida B. Jo'rayev, A. Madvaliev, H. Ne'matov, A. G'ulomov, Sh. Rahmatullayev kabi olimlarning ishlari muhim ahamiyat kasb etadi. A. Madvaliev frazeologiyani mustaqil tilshunoslik yo'nalishi sifatida o'rganib, frazeologik birliklarni tasniflash mezonlarini ishlab chiqqan. Sh. Rahmatullayevning lug'atlari esa o'zbek frazeologizmlarining aniqlanishi va mazmunini yoritishda katta o'rin tutadi.

Xorijiy tilshunoslikda V. Vinogradov, N. Shvedova, A. Kunin, N. Amosova kabi tadqiqotchilar frazeologik birliklarni semantik va grammatik jihatdan tasniflash bo'yicha ilmiy konsepsiyalar yaratgan. Ularning g'oyalari o'zbek frazeologiyasi bo'yicha tadqiqotlarning metodologik asosini tashkil etadi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, frazeologizmlar milliy tilning eng qadimiy qatlamlaridan biri bo'lib, ularning mazmuni va tuzilishi xalq mentaliteti bilan chambarchas bog'liqdir.

O'zbek tilidagi frazeologizmlar ko'plab manbalardan tarkib topgan bo'lib, ular quyidagilar:

1. Xalq og'zaki ijodi (folklor)

Ertaklar, dostonlar, latifalar, maqollar va topishmoqlarda uchraydigan obrazlar keyinchalik barqaror iboralarga aylangan.

Misollar: og'zi qulog'ida — haddan ziyod quvonmoq boshi osmonga yetdi — behad xursand bo'ldi tili biyday — juda ko'p gapiradigan odam

Folklor asosidagi frazeologizmlarda ko'proq obrazli tasvirlar, o'xshatishlar va milliy kolorit kuchli bo'ladi.

2. Tarixiy shaxslar va voqealar.

Tarixiy voqealar bilan bog'liq iboralar xalq tilida uzoq vaqt yashab, frazeologizmga aylangan.

Masalan: Amir Temur kabi qat'iyatli, To'marisning jasorati, Chayonning o'qi tegmas (qiyin odamga nisbatan) Bu iboralar tarixiy shaxslar haqida shakllangan tasavvurlar asosida paydo bo'lgan.

3. Diniy manbalar.

Islom dini va Qur'on qissalaridan o'tgan talqinlar ham frazeologizm yaratgan.

Misollar: peshona teri bilan — halol mehnat

tilovat qilmoq — o'qimoqko'ngli yorishmoq — ruhiy yengillik

4. Turkiy qadimiy qatlam.

Qadimgi turkiy bitiklarda uchraydigan ba'zi bir iboralar bugungi o'zbek tilida ham yashab keladi.

Misollar: ko'ngli tog'dek

qon yutmoq — alam yutmoq

2. Frazeologizmlarning tasnifi

O'zbek tilshunosligida frazeologizmlar uch asosiy turga bo'linadi:

1. Frazeologik birikmalar

Leksik mustahkamlikka ega, ma'nosi anglashiladigan iboralar:ko'zdan kechirmoq,yurak yutmoq

2. Frazeologik birlashmalar

Ma'nosi yaxlit bo'lgan, tarkibiy qismlari o'z ma'nosini yo'qotgan birliklar:ko'ngli joyiga tushmoq,yuzini yorug' qildi

3. Frazeologik qo'shma so'zlar

Tarixan birikma bo'lgan, bugungi kunda so'z sifatida qo'llanadi:dimog'dor, qo'rqqoq, ochko'z.

Frazeologizmlarning semantik xususiyatlari

Frazeologik birliklar ma'no ko'chirish jarayonlari natijasida shakllanadi.

1. Metafora asosidagi frazeologizmlar

O'xshashlik asosida ma'nosi ko'chadi:yuragi og'ziga kelmoq — qattiq qo'rqmoq,ko'ngli muzlamoq — sovuqlik, ranjish

2. Metonimiya asosidagi frazeologizmlar

Yaqqinlik asosida ma'no ko'chadi:qo'l ostida bo'lmoq — boshqaruvda bo'lmoq,tilga tushmoq — mashhur bo'lmoq

3. Sinekdoxa asosidagi frazeologizmlar

Butun o'rniga qism yoki qism o'rniga butun qo'llanadi:bir tom ostida — bir oilada,bir piyola choy ustida — suhbat davomida

Frazeologizmlarning nutqdagi vazifasi

1. Obrazlilik yaratish

Frazeologizmlar fikrning estetik ifodalangan bo'lishini ta'minlaydi.

Masalan: ko'ngli tog'dek — kuchli ruhiy holatni obrazli ifodalaydi.

2. Emotsional ifoda

Nutqqa his-tuyg'u, hayajon, kayfiyat beradi.

Masalan: yuragi hovuchiga sig'maslik.

3. Milliylikni ifoda etish

Har bir frazeologizm o'zbek madaniyati va xalq ruhini aks ettiradi.

4. Qisqa va lo'nda ma'no berish Murakkab fikrni qisqa ibora orqali ifodalash imkonini yaratadi.

TAHLIL VA MUHOKAMA

O'zbek frazeologiyasining tahlili shuni ko'rsatadiki:

1. Frazeologizmlarning katta qismi metaforik asosda shakllangan.
2. Ularning semantik tuzilishi ko'p hollarda konnotativ, ya'ni qo'shimcha ma'no yuklaydi.
3. Nutqda frazeologik birliklar ko'proq badiiy, publitsistik va og'zaki sohada qo'llanadi.
4. Yoshlar tili frazeologiyasida esa yangi sleng iborolari shakllanmoqda, ammo ular barqarorlashmagan.
5. Internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali ayrim iboralar tez ommalashmoqda: gap yo'q, boshingizga yetib bormasayam, bomba bo'ldi kabi zamonaviy iboralar.

Bu iboralar hali klassik frazeologizmga aylangani yo'q, ammo jarayon davom etmoqda.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilidagi frazeologizmlar xalqning ma'naviy merosi, tarixiy tajribasi va madaniy qarashlarini o'zida mujassam etuvchi til birliklaridir. Ular milliylikni ifodalashda, nutqning obrazlilikini oshirishda, emotsional va estetik ta'sirni kuchaytirishda muhim vositadir. Frazeologizmlar turli manbalardan — folklor, tarix, diniy manbalar, qadimiy turkiy qatlamdan shakllanib, semantik jihatdan metafora, metonimiya, sinekdoxa asosida rivojlangan. Bugungi kunda frazeologiya sohasidagi ilmiy izlanishlar ularning kelib chiqishi, semantik xususiyatlari, turlari va nutqdagi vazifalarini chuqur tahlil qilishda davom etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jo'rayev B. O'zbek tili frazeologiyasi. – Toshkent.
2. Ne'matov H. O'zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent.
3. Madvaliyev A. Frazeologiya asoslari.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. – 5 tomlik.

5. G'ulomov A. Tilshunoslikka kirish.
6. Amosova N. Основы английской фразеологии.
7. A. Kunin. Frazzeologiya nazariyasi.